

УДК 930 (477.42: 438)

І.І. Ярмошик,

Житомирський державний університет

ВОЛИНЬ У ПОЛЬСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТОЛІТТЯ

У статті розглядається розвиток процесу історико-краєзнавчого вивчення волинського регіону в працях польських дослідників першої половини XIX століття, аналізуються їх погляди на історичне минуле Волині.

Період на зламі XVIII – XIX століть був важливим часом в історії волинського регіону. Після другого поділу Польщі (1792 рік) Східна Волинь разом із Київщиною та Брацлавщиною ввійшли до складу Російської імперії. У травні 1793 року було утворено Ізяславське намісництво на чолі з генерал-губернатором М.Кречетніковим, яке включало Мінську, Брацлавську та Ізяславську губернії. До складу останньої увійшла і Східна Волинь. Головним містом у планах російського уряду мало стати або Ізяслав, або Старокостянтинів. Але оскільки там не було потрібних для розміщення управлінських структур будинків, то губернський уряд тимчасово зупинився у Житомирі. Польське повстання під проводом Тадеуша Костюшка (1793 рік) затримало формування адміністративно-територіальних структур губернії. Незабаром, у 1795 році відбувся третій поділ Польщі й до Російської імперії було приєднано і західну частину Волині. Внаслідок цього Ізяславська губернія змінила свої межі, а пізніше й назву. У 1795 році губернським містом призначено Звягель, яке наступного року було викуплено з приватної власності князів Любомирських за 338 тис. крб. і перейменовано у Новоград-Волинський, а губернія стала називатись Волинською. До того часу, поки будуть збудовані адміністративні приміщення у Новограді-Волинському, губернська влада перебувала в Житомирі, який у 1804 році остаточно був затверджений центром губернії.

У першій половині XIX століття започатковується наукове вивчення минулого Волинського краю. До цього дослідницького процесу були причетні польські, російські та українські дослідники. Метою публікації є аналіз процесу історико-краєзнавчого вивчення Волині польськими істориками першої половини XIX століття. Саме на цей період припадає закладення основ історико-краєзнавчого вивчення Волині як одного з регіонів України російськими, польськими та вітчизняними істориками. Науковий доробок українських істориків і краєзнавців був проаналізований у ряді наукових праць.

З огляду на логіку розвитку історичної науки в сучасній Україні та польсько-українських культурних, наукових, політичних взаємин, необ-

хідно також простежити відображення в працях польських істориків проблем минулого як Волині, так і інших регіонів України, вивчити питання розширення й зміни тематики, якою займались польські дослідники, коло використаних ними джерел, методи підходу до цих джерел, розглянути вплив на процес вивчення Волині провідних польських істориків, їх учнів, послідовників.

Наукові праці польських дослідників першої половини XIX століття, викликали зацікавленість історіографів, уже були об'єктом історіографічного аналізу. Так, наприкінці XIX століття ряд російських учених розглянули розвиток історичних досліджень у Польщі кінця XVIII – початку XIX століть. В основному увага приділялась проблемі занепаду польської держави у XVIII столітті. Зокрема, цьому присвячено монографію Н.Карєєва "Падение Польши в исторической литературе" [1], працю В.Францєєва "Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст." [2]; статті В.Завитневича "Вопрос о падении Польши в польской историографии" та В.Макушева "Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVIII века" [3].

У цих працях проаналізовано історичні студії польських авторів, основний акцент при цьому зроблено на проблемах занепаду Польської держави, поділу її території між Австрією, Прусією та Росією. Російські історики насамперед акцентували увагу на думках про позитивний вплив Росії на Польщу та слов'янський світ взагалі, які звучали у працях деяких польських істориків (Адам Нарушевич, Станіслав Трембецький).

Питанням регіональних історичних досліджень в українській історіографії радянського періоду приділялось недостатньо уваги, лише в умовах незалежності України тут з'явилися певні напрацювання. Зокрема в монографії Л. Баженова "Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали" систематизовано доробок істориків, археологів, етнографів, фольклористів, філологів, географів, зоологів, ботаніків, які вивчали Поділля протягом XIX – XX століть [4]. В іншому дослідженні цього автора – "Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія" – проаналізовано доробок науковців у вивченні історії Правобережної України в XIX – на початку XX століття. Серед інших авторів Л.Баженов увагу і на праці польських істориків, які вивчали минуле волинського регіону. Учений наголошував на тому, що на сьогодні створено значний масив волинезнавчої літератури як вітчизняних, так і польських та російських авторів, і тому виникає нагальна потреба систематизації, аналізу та оцінки її науково-фахового рівня [5].

У 2001 році в Житомирі вийшла монографія кандидата географічних наук М.Костриці "Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті" [6], в якій показано становлення та діяльність Товариства дослідників Волині, серед іншого подано передісторію виникнення згаданого Товариства від початку XIX століття, згадуються праці польських дослідників історичного минулого регіону. Однак, на наш погляд, у цій монографії доробок польських авторів не було належним чином проаналізовано.

Проблемам становлення історичного краєзнавства Волині в першій половині XIX століття присвячена брошура І.Ярмошика "Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX ст." [7], але там аналізуються лише праці російських та українських істориків про Волинь.

Останнім часом з'явився ряд праць про відомих польських дослідників Правобережної України. Помітним у цьому плані є доробок С.Баженової, яка підготувала монографії про Ю.Ролле, Ю.Словацького, ряд статей про українську школу в польській історичній літературі [8].

Протягом 90-х років XX століття в збірниках науково-краєзнавчих конференцій, які тоді досить часто проводились у різних містах волинського регіону, з'явилося багато публікацій про науковий доробок окремих дослідників Волині, в тому числі й польських, але цінність їх не однакова. Деякі є цікавими оригінальними розвідками, інші – запозиченням із монографій відомих науковців. Цілісного дослідження з комплексним аналізом напрацювань польських авторів у вивченні історії Волині ще немає. Напрями та погляди польської (як і російської) історіографії XIX – XX століть на минуле регіону, враховуючи їх специфіку, повинні бути темою окремого дослідження.

Усі згадані публікації можуть прислужитися для створення синтезованої праці, потреба в якій зумовлена як широким розвитком краєзнавчого руху в регіоні у наші дні, так і потребами дальшого поступу вітчизняної історичної науки, розвитком культурного співробітництва й взаєморозуміння між польським і українським народами на сучасному етапі.

У цій статті автор ставить завдання розглянути праці польських істориків кінця XVIII – першої половини XIX століття, в яких досліджуються проблеми історії волинського регіону. Указуються також територіальні рамки волинського краю, як вважає автор, оскільки серед дослідників-краєзнавців з цієї проблеми єдності немає.

Не вдаючись загалом до полеміки щодо історико-етнографічних меж Волині, яка нині не складає єдиної адміністративної одиниці, підкреслимо, що протягом століть вони складались і змінювались залежно від політичних умов в Україні. Кордони Волинської землі, Волинського

князівства, Волинського воєводства, Волинського намісництва, Волинської губернії, Волинської округи, Волинської області були різними.

З'ясуванню поняття "Волинь" у різні періоди її історії присвятив ряд статей Г.Бондаренко [9]. В.Горбик і П.Скрипник окреслюють історичну Волинь у межах сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської областей [10].

Серед сучасних краєзнавців для визначення волинського регіону як об'єкта досліджень закріпився термін "Велика Волинь" у межах колишньої (до 1917 року) Волинської губернії, куди, крім трьох названих областей, входили райони Хмельницької (Ізяславський, Шепетівський, Полонський, Старокостянтинівський, Славутський) та Тернопільської (Кременецький, Шумський) областей. Сюди ж сучасні відносять і райони Житомирської області, які раніше належали до Київської губернії (Малинський, Радомишльський, Брусилівський, Коростишівський, Попільнянський, Ружинський, Бердичівський).

У таких межах розглядається Волинь у цій статті. При цьому Волинський край убачається автору в єдиному контексті історії України як її невід'ємна частина, оскільки історична доля Волині завжди тісно була пов'язана з історією інших регіонів України.

Саме окреслена вище територія стала об'єктом волинського краєзнавства в XIX столітті як у працях російських, українських, так і польських дослідників. У таких же територіальних рамках вивчається історичний розвиток волинського регіону на сучасному етапі.

Дослідження історії Волині першої половини XIX століття вирізнялося тим, що його здійснювали переважно польські та російські автори. У новоутвореній губернії на найважливіші адміністративні посади було призначено російських чиновників. Зрозуміло, що для новоприбулих службовців Волинь була невідомим краєм і вони не могли не зацікавитись її історією, культурою, звичаями.

На зламі XVIII – XIX століть у Росії посилюється інтерес до історії. Набирають популярності історичні праці М. Карамзіна. Досліджуючи давню історію Російської імперії, він неодноразово згадує ті чи інші події, пов'язані з Волинською землею. Хоч варто підкреслити, що давня історія України була значною мірою зігнорована М.Карамзіним. Епоху Київської Русі він уважає початком історії Російської імперії, київського князя Ігоря Рюриковича всюди називає "российским князем", а щодо давньоруських територій слов'янських племен використовує назви російських губерній XIX ст. М.Карамзін показує процес уходження слов'янських племен до складу Київської Русі як розширення "владений Российских". Події, які відбувались на Волині, в його зображенні виступають як історія однієї з російських провінцій. Історичні погляди М. Карамзіна мали відчутний вплив на дослідників старовини, серед

іншого – й на вивчення минулого волинського краю. Прикладом цього може бути праця Степана Васильовича Руссова "Волынские записки" (1809 рік) [11].

Водночас на Волині залишались сильними позиції польської шляхти, чому сприяв той факт, що царський уряд зберіг на Правобережній Україні за польською мовою статус державної. У регіоні продовжували функціонувати польські освітні заклади, засновувались нові (наприклад, Кременецький ліцей), не було обмежень і в релігійному житті. На розвитку польської історіографії того часу позначилась криза польської держави, зокрема, поділи Польщі між Прусією, Австрією та Росією. Це загострило в шляхетських колах інтерес до минулого, призвело до пошуку глибинних причин національної трагедії. З одного боку, на замовлення урядових кіл Австрії (до якої відійшли землі Галичини) та Прусії публіцисти намагались виправдати поділи Польщі. Проти цих претензій виступили польські автори, близькі до двору Станіслава Августа. Почалась літературна полеміка, яка отримала назву "війна історичних пер". Поряд із проблемами загальнопольської історії, у працях висвітлювались і питання української історії, зокрема волинського регіону. Серед цих польських полемістів одним із найпомітніших був Фелікс Лойко (1717 – 1779). У 1773 році він опублікував трактат "Відомості про Галич та Володимир", в якому обґрунтовував польську приналежність згаданих міст і заперечував претензії Австро-Угорщини на ці землі, підкреслював, що угорські феодалі ніколи не володіли землями Київської Русі.

Проявом інтересу до минулого Волині серед польських дослідників був вихід у 1829 р. в Санки-Петербурзі книги графа Іоанна Потоцького "Древняя история Волинской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов российских" [12], видавцем якої був згаданий вище Степан Руссов.

Автор праці Іоанн (Ян) Осипович Потоцький (1761 – 1815) – польський мандрівник, археолог, географ і етнограф. Народився 19 березня в с.Пикове Вінницького повіту на Поділлі у старовинній родині польських магнатів, виховувався у Швейцарії, служив у війську, багато мандрував Європою, був у Тунісі, Марокко, Греції, Єгипті, навчався в Парижі, де студіював історію та мистецтво. Потоцький був членом польського сейму, заснував у Варшаві власну друкарню, де і друкував свої твори. У 1788 році він літав на повітряній кулі разом із Бланшаром, у 1791 році відвідав Англію, Іспанію, брав участь у польському повстанні 1791 року, пізніше захопився слов'янознавством, проводив дослідницькі роботи в Саксонії, Гамбурзі, Любеку, шукаючи там слідів давніх слов'ян. Щоб перевірити історичні твердження Геродота, досліджував Кавказ. З 1800 року оселився у Петербурзі, допрацьовував і друкував свої твори. Видав ряд праць французькою мовою з історії скіфів, слов'ян, написав

історичні нариси про Херсонщину, Поділля, у 1805 році опублікував археологічний атлас Європейської Росії. У 1808-1809 роках жив на Волині у своїх маєтках, у 1810 році – знову проживав у Петербурзі, звідки виїхав за кордон. З 1812 року осів на Волині. В останні роки життя впав у меланхолію. 2 грудня 1815 року на Волині покінчив життя самогубством.

Його перу належать більше 20 праць, надрукованих у незначній кількості екземплярів (до 100), тому вони давно стали раритетними, та багато різних статей [13].

Праця І.Потоцького "Древняя история Волынской губернии" присвячена вивченню давнього періоду регіону – від скіфських часів (або, як указав автор, "с неизвестного времени") і до його входження до складу Київської Русі за часів князя Володимира Святославича. І.Потоцький намагався реконструювати картину розселення племен скіфського (андрофагів, меланхленів), сарматського (пеуцинів, феннів) та інших періодів історії, описує їх побут господарські заняття. Джерельною базою йому послужили свідчення античних авторів – Геродота, Страбона, Арестея Проконзейського, Рубрикія, Таціта, Птолемея. Пропонує він і свою версію походження назви "Волинь" – від племені "венедів", які проживали на Правобережжі Вісли і як утворилась назва "вулани" ("булани" у Птолемея), звідси й "волиняни", які згодом переселились на Волинь і дали цій області назву.

Праця досить оригінальна, розповідь у ній дуже стисла, конспективна. На жаль, ця книга зараз майже не відома краєзнавцям, не зустрічається і в історіографічних оглядах. Все ж вона становить цінність, оскільки в ній сконцентровано значну інформацію про заселеність регіону та суміжних територій наприкінці I-го тис. до н.е. – у I тис. н.е.

Різні прояви матеріальної та духовної культури Правобережної України досліджували польські етнографи. У працях Ф. Гіжицького, Ю. Сеньковського, В. Марчинського, Л. Голембійовського, О. Пшездзецького, В. Залевського, Жеготи Паулі, В. Завадського, Ю. Крашевського, М. Балінського і Т. Ліпінського та інших містяться цінні відомості етнографічного характеру, зокрема про особливості побуту, одягу, обрядів, вірувань, народної творчості як українського, так і польського населення на Київщині, Волині й Поділлі.

Але в ряді публікацій польських авторів (у праці Л. Голембійовського, В. Завадського) тенденційно розглядалися питання етнічного й культурного розвитку українського народу. У них побутовали думки, що українці на так названих "східних кресах" (Правобережна Україна) є специфічною групою населення у складі польського етносу. Одночасно серед частини польських авторів у 20-40-х роках ХІХ століття сформувалася прогресивна за своїми поглядами "українська школа". Її предста-

вники (С. Гоцинський, М. Гославський, Т. Падура, В. Залеський, Ю. Коженювський) критично ставилися до польського панування в Україні, визнавали право на існування українського народу, вивчали його мову і культуру, шукали шляхів примирення між українцями й поляками. Разом з тим вони не мислили Правобережну Україну без Польщі.

У науковому доробку польських дослідників першої половини XIX століття є ряд праць із історико-статистичним описом губерній Правобережної України, в тому числі й Волинської. У них цей край розглядається як "східні креси" колишньої Речі Посполитої. Праці насичені відомостями про події історичного минулого, містять відомості про населені пункти, господарство, побут і культуру жителів регіону. Помірковані позиції у ставленні до українського народу властиві для творів письменника та історика О. Пшездзецького ("Поділля, Волинь, Україна. Картини місць і часу" (т. 1 – 2, 1840 – 1841) [14], для відомих польських істориків і археографів М. Балінського і Т. Ліпінського ("Старожитна Польща під поглядом географічним, історичним і статистичним" (т. 1 – 3, 1843 - 1846) [15]. Фактичний матеріал, поданий у цих працях, не втратив свого пізнавального значення й до сьогодні.

Представники польської інтелігенції брали участь в організації діяльності українських наукових установ, які займалися серед іншого й волинськими студіями, зокрема Київської Тимчасової комісії по розгляду давніх актів. Одним із перших її членів був волинський поміщик Каєтан (Костянтин) Свідзинський. Він передав до комісії чимало копій із документів власного зібрання, які пізніше використовувались у її виданнях. Численні матеріали, подані цим колекціонером, увійшли до третього відділу 2, 3, 4 томів "Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов, височайше учрежденною при Киевском военном, Подольском и Волынском генерал-губернаторе".

Прикладом консервативного ставлення до українського населення в польській історіографії середини XIX ст. може бути історико-статистична праця С. Буцинського "Поділля, Волинь і Україна" (Львів, 1862). Її автор прагнув довести, що на території Правобережної України в XIX століття проживало 6,3 млн. поляків, з яких 2,8 млн. були католиками і 3,5 млн. чол. були унітатами, а всього православних (українців, росіян тощо) – 1,2 млн. чол. Звідси С.Буцинський дійшов висновку, що цей край, який називає себе Руссю, є частиною Польщі [16].

Таким чином, у першій половині XIX століття відбулось організаційне й наукове становлення волинського краєзнавства. Зусиллями багатьох дослідників, які цікавились історичним минулим, було закладено традиції, що знайшли своє продовження та вдосконалення у працях наступних поколінь учених та краєзнавців. Поряд із російськими (С.Руссов, А. Глаголев, В.Аскоченський) та українськими істориками

(М.Максимович, В.Домбровський) помітну роль у цьому процесі відіграли й польські автори.

Список використаних джерел та літератури

1. Кареев Н. Падение Польши в исторической литературе. – СПб., 1888. – Т. X. – 407 с.
2. Францев В. Польское славяноведение конца XVIII и первой четверти XIX ст. – Прага, 1906.
3. Завитневич В. Вопрос о падении Польши в польской литературе – [рік і місце видання не зазначені]; Макушев В. Станислав Трембецкий замечательнейший сторонник России в польской поэзии конца XVIII века// Древняя и Новая Россия. – 1878. – № 8. – С. 261 – 283.
4. Баженов Л. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XX ст. Історіографія. Бібліографія. Матеріали. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 479 с.
5. Баженов Л. Історичне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький, 1995.
6. Костриця М. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир, 2000. – 360 с.
7. Ярмошик І. Становлення історичного краєзнавства Волині в XIX – на початку XX століть. – Житомир: Волинь, 1998. – 22 с.
8. Баженова С. Юзеф Антоній Ролле: життя, діяльність, творчість. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 108 с.; Баженова С. До генези "української школи" в польській літературі доби романтизму (30 – 40) рр.. XIX ст.// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2003. – Т.11. – С. 127 – 133; Баженова С. Події Коліївщини в творчості представників "української школи" в польській літературі доби романтизму// Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2004. – Т.12. – С. 450 – 457.
9. Бондаренко Г. Поняття "Волинь" в історичній географії// Житомир в історії Волині і України. Тези Всеукраїнської наукової краєзнавчої конференції. Житомир. 7-10 вересня 1994 року. – Житомир, 1994. – С. 209 – 211; його ж. Поняття "Волинь" в часі і просторі// Велика Волинь: минуле й сучасне (Матеріали міжнародної наукової конференції, жовтень 1994 р.). – Хмельницький – Ізяслав – Шепетівка, [1994]. – С. 10 – 12.
10. Горбик В., Скрипник П. До питання про районування України// Український історичний журнал. – 1995. – № 1. – С. 3 – 12.
11. Руссов С. Волинские записки. – Санкт-Петербург, 1809. – 196 с.
12. Потоцкий И. Древняя история Волинской губернии, служащая продолжением первобытной истории народов государства Российского. – Санкт-Петербург, 1829. – XII, 36 с.
13. Там само – С. I – XII.
14. Przewdziecki O. Podole, Wolyń, Ukraina. Obraz miejsc i czasow. – Wilno, 1840. – Т.1. – 232 s.; 1841. – Т. 2. – 157 s.

15. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska pód względem historycznym, geograficznym i statystycznym. – Warszawa, 1843-1846. – T. I – III.
16. Buszczyński S. Podole, Wołyń i Ukraina statystyczne opisanie. – Lwow, 1862. – S. 11-12.

J.Jarmoszyk. Wołyń w polskiej historiografii w pierwszej połowie XIX wieku.

W artykule rozpatrywany jest historyczno-krajoznawczy rozwój regionu wołyńskiego na podstawie prac polskich badaczy pierwszej połowy XIX w. Analizowane są poglądy badaczy na historyczną przeszłość Wołynia.

I.Yarmosyk. Volyn in Polish Historiography of the First Part of XIX Century.

The article regards the development of historical and country-study process of Volyn region in the works of Polish researchers in the first half of the XIX century as well as analyses their views on the historical past of the region.